

مرحوم آیت اللہ حاج میرزا محمد
فیض قمی

رضوان اللہ علیہ

ولادت و تحصیل

مرحوم آية الله ميرزا محمد فيض قمي فرزند ميرزا علي اكبر فيض، فرزند محمد بن علي اكبر خوانساري^۱ به سال ۱۲۹۳ در شهر قم دیده به جهان گشود، و پس از فراگیری مقدمات و ادبیات نزد آقا شیخ محمد حسن علامه، بنا به اصرار برادر خویش — که ریاست تلگرافخانه همدان را بعهدہ داشت — به همدان رفت و به تحصیل ریاضی و زبان انگلیسی پرداخت تا آنکه برادرش کفیل حکومت آن شهر شد و ایشان به عنوان اعتراض — به حالت قهر — همدان را ترک گفته و به قم بازگشت و نزد مرحوم آیت الله حاج آقا احمد طباطبائی^۲ (متوفای ۱۳۳۲) و مرحوم آية الله حاج ميرزا محمد ارباب (در گذشته به سال ۱۳۴۱) و مرحوم آية الله حاج ميرزا ابوالقاسم کبير قمي (متوفای سال ۱۳۵۳) سطوح را فرا گرفت و سپس در سال ۱۳۱۲ به تهران عزیمت کرد و اصول را از محضر مرحوم ميرزای آشتیانی (صاحب حاشیه رسائل و متوفای ۱۳۱۹) و حکمت را از محضر ميرزا محمود قمي و آقا شیخ علی نوری و کلام را از محضر شیخ علی رشتی، (متوفای ۱۳۲۷) تلمذ نمود.

هجرت به نجف

معظم له به سال ۱۳۱۷ جهت تکمیل معلومات و اندوخته های خویش به نجف اشرف هجرت کرد و در آنجا ساکن گردید و از محضر عالمان بزرگ و استادان مشهور آن زمان بهره ها برد، از جمله:

مرحوم آیت الله سید محمد کاظم طباطبائی یزدی (صاحب عروة الوثقی) متوفای سال ۱۳۳۷.

.....
۱ — جد او میرزا محمد بن علی اکبر خوانساری تألیفی به نام «ریاض الرضا» در احوال حضرت امام رضا علیه السلام داشته و پدر او میرزا علی اکبر فیض متولد ۱۲۴۵ متوفای ۱۳۱۲ نویسنده و ادیب و یکی از شعراي قم در دوره ناصری و صاحب تألیفات فراوان بوده است، به کتابشناسی آثار مربوط به قم ص ۶۹ — ۱۱۴ و لغت نامه دهخدا رجوع شود.
۲ — برادر مرحوم آية الله حاج آقا حسین قمي.

مرحوم آیت الله آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (مؤلف کفایة الاصول) متوفای سال

۱۳۲۹

مرحوم آیت الله آقا شیخ فتح الله شریعت اصفهانی (مؤلف رساله لاضرر و غیره) متوفای

سال ۱۳۳۹.

مرحوم حاج میرزا حسین نوری (صاحب مستدرک الوسائل) متوفای سال ۱۳۲۰.

سفر به سامراء

مرحوم فیض با اینکه از محضر این اساتید بزرگ بهره مند شده بود ولی گویا خود را از درس مرحوم آیت الله آقا میرزا محمد تقی شیرازی (متوفای سال ۱۳۳۸) بی نیاز نمی دید لذا برای سیر در دقایق افکار و بهره گیری از اخلاقیات ایشان، رهسپار سامراء گردید و در شمار اعظم تلامذۀ میرزای دقم قرار گرفت و مورد توجه و عنایت استاد، واقع گشت و خود در آنجا حوزه درسی تشکیل داده و به تعلیم و تربیت طلاب پرداختند.

بازگشت به زادگاه

در سال ۱۳۳۳ مرحوم فیض بنا به درخواست والده اش - که پیر و ناتوان شده و در بستر بیماری افتاده بود - ناگزیر به ترک حوزه سامراء شده و با وجود آن که استاد معظمش به اقامت دائم معظم له در قم مایل نبودند، وارد قم شده و در اثر استقبال فراوان و مراجعات مکرر مردم و اصرار والده، ناچار در قم رحل اقامت افکنده و برای همیشه در قم سکونت می ورزند. مرحوم آیت الله حاج آقا احمد طباطبائی در نخستین شب ورود مرحوم فیض، محل نماز خود (صحن بزرگ) را به ایشان واگذار می کنند. مرحوم فیض در این شهر، حوزه درسی دائر می کند و تمامی سعی خود را برای ایجاد تغییرات جدید در مدرسه مبارکه فیضیه - که وضع نامطلوبی پیدا کرده بود - به کار می گیرد.

مقدمات تأسیس حوزه علمیه قم

در آن زمان برخی از پیشه وران قم، قسمت تحتانی مدرسه فیضیه را اشغال و به عنوان

انبار از حجره های آن استفاده می کردند و برخی از غرفه ها هم مبدل به فهوه خانه شده بود.
مرحوم فیض، نخست مرحوم آیت الله آقا شیخ محمدرضا شریعتمدار ساوجی^۱ (متوفای سال ۱۳۶۳) را در یکی از حجرات مدرسه سکنی داد و به تدریج به تخلیه حجرات و مرمت آنها همت گماشت.^۲

.....
۱ - این مرد بزرگ به مرحوم آیه الله حائری که برای زیارت به قم آمده بودند ولی تصمیم بر ماندن نداشتند عرض می کند: هیئات مگر این قمی ها از آن قمی ها نباشند که وقتی دلیل خزاعی حجة حضرت امام ثامن (ع) را به قم آورد و یا آنکه اهالی بهر قیمتی حاضر به خرید آن بودند او حاضر بفروش نگردید ولی در خارج از قم عده ای از جوانان از چنگش درآوردند، مرحوم آقای حائری فرموده بودند: او حجة امام را داشت، به من چه مربوط؟ ایشان عرض کرد، شما هم علم امام را دارید و...
.....

۲- مدرسه فیضیه (مدرسه آستانه مقدسه)

بنای این مدرسه را - که در شمال صحن عتیق آستانه مقدسه حضرت معصومه (سلام الله علیها) واقع گردیده - به استاد کتبیبه ای که در قسمت جنوبی مدرسه قرار دارد به شاه طهماسب صفوی نسبت می دهند، در قسمتی از کتبیبه مزبور چنین آمده است:

قداتفق ببناء هذه العمارة الشريفة والعتبة السنية والسلطة العلمية الفاطمية في زمان دولة... ابوالمظفر، شاه طهماسب بهادرخان،... بسعاية نقاوة اکابر السادات والنقباء الاشراف الاميرشرف الدين اسحق تاج الشرف الموسوی فی سنة ۹۳۹.

این مدرسه را تا اواخر قرن یازدهم، «مدرسه آستانه» می نامیدند بدین جهت با همین اسم در اسناد بازمائنه از قرن مزبور - و از جمله در وقف نامه کتاب هائی که شاه عباس در سال ۱۳۰۷ برای این مدرسه وقف نموده ذکر گردیده... و از اواخر قرن مزبور نام این مدرسه - ظاهراً به مناسبت تدریس و سکونت ملامحسن فیض کاشانی^۱ (داماد صدرالمتألهین شیرازی) در آن - به فیضیه تغییر یافت و به این نام اشتهار پیدا کرد.

اما مرحوم ناصرالشریعه در کتاب «تاریخ قم» در وجه تسمیه این مدرسه گوید: ظاهراً چون در جنب مزار سرکار فیض آثار است، بدین نام موسوم گشته است.

«شاردن»، «تاورنیه» و اروپائیان دیگری که در نیمه قرن یازدهم از قم دیدن نموده اند، از این مدرسه نیز یاد کرده و آن را توصیف کرده اند. از مجموع توصیف های آنان استفاده می شود که: ←

.....
۱- مرحوم فیض مدتی در قم اقامت داشته و شاه عباس دوم در قم پشت سر او نماز گزارده است. - عباس نامه

میرزا محمدطاهر وحید قزوینی ص ۱۸۶ -

مجله آئین اسلام که در زمان حیات مرحوم فیض چاپ می شد، در مقاله ای تحت عنوان «تأسیس حوزه علمیه» می نویسد:

«آیت الله فیض در سال ۱۳۳۳ از سامره به قم مراجعت و در سال ۱۳۳۶ دو مدرسه فیضیه و دارالشفاء را - که اغلب حجراتش انبار بقال و علاف و سوختدان حمام و یا منزلگه غرباء و دارالمساکین گشته و اطاقهای بزرگ فوقانی آن قهوه خانه عمومی و بالاخانه های کوچکش تفریحگاه برخی از آلوده گان افیون شده بود- تدریجاً از ید غاصبین بیرون آورده و به

.....
→ بنای مدرسه در آن دوره دو طبقه، و اطاق های آن دارای مهتابی و ایوان بوده^۱ و حجرات در اطراف محوطه ای قرار داشته که با دوازده پله به صحن کهنه مربوط می شده است^۲، حوض آب بزرگی در وسط حیاط، و در چهار طرف آن، چهار درخت بزرگ قرار داشته است.^۳
در سال ۱۲۱۳ بنای پیشین مدرسه به دستور فتحعلی شاه قاجار تخریب و تجدید بنا گردیده، و مدرسه وسیع تر و بزرگتری به جای آن بنیاد نهاده شده^۴ و به طوری که نوشته اند ۷۵ ذرع^۵ طول و ۵۰ ذرع عرض داشته است و مشتمل بر چهل حجره تختانی و ۴ ایوان و دوازده غرفه و حوض مربع، ۱۲ ذرع در دوازده ذرع و دو جدول آب در طول ۱۲ ذرع و در عرض ۳ ذرع (حوضهای طرفین را که فعلاً پیر کرده اند).^۶

وضع مدرسه به این صورت بوده، تا اینکه زمان تأسیس رسمی حوزه، بناهای فوقانی بر آن افزوده گردیده و اخیراً توسط مراجع عظام توجه بیشتری نسبت به این مدرسه مبذول شده و دارای ۱۱۰ حجره می باشد و البته بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی این مدرسه بازسازی شد و به بخش خیابان ساحلی آن درب ورودی اضافه گردید، و مدرس امام خمینی نیز در محل سابق رختشویخانه ساخته شد و قسمت فوقانی این محل نیز، مرکز شورای محترم مدیریت حوزه علمیه قم (منتخب حضرت آیه الله العظمی امام خمینی و حضرت آیه الله العظمی گلبایگانی) می باشد.

- .....
- ۱- سیاحت نامه شاردن ج ۳/۶۵ به نقل از مجله وحید
  - ۲- سفرنامه تاوریه/۱۳۸
  - ۳- سیاحت نامه شاردن ج ۳/۵۶
  - ۴- مجله وحید شماره اول دوره نهم مقاله آقای مدرس طباطبائی تحت عنوان «مدارس قدیمی قم»
  - ۵- هر ذرع، یکصد و چهار سانتیمتر است. (لغت نامه دهخدا و فرهنگ معین)
  - ۶- تاریخ قم ص ۱۵۶

تعمیر اساسی آنها همت گمارد و همه را مسکن اهل علم گردانید... و به این مناسبت از ناحیه آقای سید محمد باقر متولی باشی در روز عید غدیر سال ۱۳۳۶ در صحن عتیق قم چراغانی و جشن بسیار باشکوهی منعقد و در آن جشن جمعیت انبوهی از طبقات مختلف اهالی شهر و تمامی روحانیون و طلاب شرکت کرده بودند.

و در سال ۱۳۴۰ آیت الله فیض برای بسط دائره علوم و فرهنگ اسلامی و توسعه این تشکیلات، از حضرت آیت الله العظمی حائری یزدی که تا آن وقت در شهر اراک بودند برای

.....

شهرت فیضیه

گرچه قم حدود ۵۰ مدرسه دینی^۱ دارد لکن از میان آنان مدرسه فیضیه به چند علت اشتها جهانی پیدا کرده است.

۱- بخاطر پرورش علمای بزرگ و مراجع عالیقدری چون امام خمینی و تدریس علمای بزرگ هر عصر در این محل و اقامه نماز جماعات مهم در آن.

۲- این مدرسه در کنار صحن مطهر و در میدان آستانه قرار دارد و طبعاً محل رفت و آمد زائران حرم مطهر حضرت معصومه علیها سلام بوده و هست.

۳- مرکزیت این مدرسه برای حرکت‌های انقلابی و کانون نهضت اسلامی ایران و محل برگزاری بزرگترین مجالس تبلیغی و شعائر دینی.

۴- کماندوهای رژیم سفاک پهلوی وحشیانه در دوم فروردین ۱۳۴۲ (که مصادف با ۲۵ شوال ۱۳۸۲ و سالگرد شهادت امام صادق علیه السلام) بالباسهای میدل بر مدرسه وحشیانه یورش بردند و طلاب حاضر در مدرسه را کشته و مجروح کرده و در وپیکر مدرسه را شکستند (شرح این حادثه در کتاب‌های مربوط به تحلیل و بررسی نهضت اسلامی مورد دقت قرار گرفته است).

۵- مخالفت رژیم با این مدرسه جز این فاجعه هولناک، پی آمدهای دیگری چون بستن درب مدرسه را به همراه داشت و لکن در اوج انقلاب شکوهمند اسلامی (مصادف با روز رحلت مرحوم آیه الله زاهدی) درب مدرسه توسط طلاب باز شد و بار دیگر این مدرسه، مرکز مبارزان و دانش‌جویان علوم اسلامی گردید.

.....

۱- مؤلف يك صد سال مبارزه روحانیت مرفی درج ۴ ص ۶۸ و ۷۰ نام ۳۶ مدرسه از مدارس قدیمی و نوبیاد قم را آورده است، برای اطلاع بیشتر به مجله وحید شماره‌های مختلف دوره نهم و یک صد سال مبارزه روحانیت ج ۴ از ص ۷۰ تا ص ۷۷، آثار الحجۃ ص ۷۲ تا ص ۷۵ و تاریخ قم از ص ۱۵۵ تا ص ۱۶۱ و از فیضیه تا فیضیه را نگاه کنید.

اقامت در قم کتباً^۱ دعوت بعمل آوردند.

سپس حجة الاسلام آقای حاج میرزا سیدحسن برقمی را به اراک فرستاده و دعوت قبلی خود را با اعزام نامبرده تأکید کردند، بالاخره آیت الله حائری به فاصله چند روز قبل از پایان سال ۱۲۹۹ خورشیدی مطابق سال ۱۳۴۰ قمری از اراک به قم هجرت نموده و در این شهر اقامت می گزینند.*

بعد از ورود مرحوم حائری به قم، مرحوم آقای فیض محل نمازجماعت خود را - که مسجد بالاسر بود - به ایشان واگذار کرد و بعد از نماز، واعظ معروف، مرحوم حاج شیخ جواد مشایخی اراکی را به منبر فرستاد تا به معرفی مرحوم حائری بپردازد و از فضائل و مکارم ایشان مردم نمازگزار را مطلع سازد.

و مرحوم آقای حائری بعد از یک ماه، محل نماز خود را به صحن عتیق انتقال داده و از مرحوم فیض - که در مسجد امام نماز می خواندند - می خواهند که برای اقامه نماز جماعت به جای اول خود باز گردند و ایشان می فرمایند: به احترام نماز شما دیگر در صحن امامت نخواهم کرد.

با توجه به آنچه گفته شد روشن گردید که مرحوم آیت الله فیض در تأسیس حوزه مقدسه علمیه قم نقش بسزائی داشته است^۲ جزاه الله عن الاسلام والمسلمین خیر الجزاء.

شاگردان آن مرحوم

حوزه پربرکت درسی مرحوم آیت الله فیض دست پروردگان بسیاری تحویل جامعه داد که به عنوان نمونه از فضلاء زیر می توان یاد کرد:

۱ - مرحوم حاج میرزا مصطفی صادقی (متوفای ۱۳۵۸)

۲ - مرحوم حاج سید مرتضی فقیه

.....
رسال جامع علوم انسانی

۱ - نویسنده کتاب گنجینه آثار قم می گوید: در بین اوراق قدیمی، به نامه ای برخورد کردم که به امضای آیت الله فیض مربوط به دعوت از مرحوم آیت الله حائری بوده است.

۲ - و نیز ببینید کتاب قم و روحانیت ص ۱۱۵، و گنجینه آثار قم و لغت نامه دهخدا ج ۳۵ ص ۳۶۵

- ۳- مرحوم حاج شیخ احمد فقیهی
- ۴- مرحوم نعیمی
- ۵- مرحوم حاج شیخ عباس مستقیم - داماد ایشان-
- ۶- مرحوم حاج شیخ عباس حائری صفائی
- ۷- مرحوم شیخ ابوالقاسم نحوی
- ۸- مرحوم حاج شیخ علی پائین شهری
- ۹- مرحوم حاج محمد باقر قمی فرزند مرحوم آیه الله حاج شیخ ابوالقاسم کبیر

ملکات روحی و ارزشهای اخلاقی آن مرحوم

نویسندگان شرح حال آن مرحوم، ایشان را مظهر ملکات فاضله انسانی خوانده و در این خصوص داستانهائی نقل کرده اند از جمله:

الف- بعد از آنکه ایشان محل اقامت نماز خویش را به مرحوم آیه الله حائری واگذار می کنند و به مسجد امام می روند، مرحوم آیه الله حائری نیز برای اینکه ایشان را به محل نماز خود برگرداند، محل نماز خود را تغییر می دهند و از ایشان می خواهند که برای اقامه نماز جماعت به محل اول خویش برگردند، و ایشان برای شکوه بخشیدن به جماعت مرحوم آقای حائری، حاضر به بازگشت نمی شوند. و غالب تر اینکه چون غالباً عصرها نماز ایشان با نماز آیه الله آقا شیخ ابوالقاسم کبیر (متوفای ۱۳۵۳) مصادف می شده، هر یک از آنان که زودتر تشریف می آوردند امامت نموده و آن دیگری به وی اقتداء می کرده است. و ایشان آنقدر به مسأله اخلاق و تهذیب نفس اهمیت می داد که طبق نقل بعضی مطلعین، فرموده بود: من در درس مرحوم میرزای شیرازی در سامراء بیشتر برای کسب اخلاق از محضر آن بزرگوار شرکت می کردم.

ب- یکی از علماء قم وارد مجلسی می شوند و مرحوم فیض هم در آن مجلس حضور داشتند، آن عالم به طرف جای خالی ای که وجود داشته حرکت می کنند، آقای فیض با ضعف مزاج، تمام قد به احترام آن مرد عالم بر می خیزند.

یکی از افرادی که نزدیک آقای فیض نشسته بود به ایشان می گوید: آقا، شما که از نظر مزاجی ضعیف هستید و آن مرد عالم هم متوجه شما نبود چرا تمام قد ایستادید و احترام

کردید؟!!

ایشان در جواب فرموده بود: او توجه نداشته باشد، مردم که متوجه هستند، من باید به وظائف اخلاقی خودم عمل کنم.

ج - ساعتی برای ایشان به عنوان هدیه آورده بودند او ساعت را به شیخ علی (محرر آقا بوده) داد و گفت: این ساعت را بهر قیمت کن و بیاور. برخی از فضلاء می پرسند این ساعت تعارفی است قیمت کردن برای چه؟ ایشان می فرمایند: بایستی بدانم چه مبلغ ارزش دارد تا بفهمم چقدر باید ممنون آورنده اش باشم.

د - این داستان هم از زندگی ایشان خواندنی است که می گویند: معظم له از مرحوم آقای بروجردی رحمة الله علیه بسیار ترویج می کردند، برخی به ایشان اعتراض می کنند و می گویند شما دارای فتوایید و مرجع تقلید، برای چه از آقای بروجردی ترویج می کنید؟! در جواب می گوید: اگر برای خدا است ما باید از کسی که فعلاً علمدار است و حوزه را دارد حفظ می کند، ترویج کنیم و اگر برای غیر خدا است، من اهلس نیستم.

ولمثل هذا فليعمل العاملون

فرزندان آن مرحوم

۱ - مرحوم میرزا عباس فیض، صاحب تألیفات عدیده از جمله «گنجینه آثار قم» و «قم و روحانیت» و «انجم فروزان» و «بدر فروزان»، «جدی فروزان»، «تاریخ کاظمین»، «تاریخ پاکستان».

۲ - حجة الاسلام والمسلمین حاج آقا مهدی فیض، یکی از ائمة جماعت مسجد امام حسن عسکری (ع) قم و دارای تألیفات چندی که هنوز به چاپ نرسیده است.

۳ - دکتر علیرضا فیض استاد دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران و رئیس گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه تهران و نویسنده کتابهای «مبادی فقه و اصول» و «ترجمه لمعه دمشقیه»، «حقوق جزای عمومی اسلام»، «مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام»، «حقوق جزای خصوصی» که همه چاپ شده اند، و نیز کتابهای «انتقاد بر منطق ارسطو»، «تاریخ زندگانی ملامحسن فیض کاشانی»، «شرح قوانین کیفری مصوب مجلس شورای اسلامی»، «اصطلاحات متداول اصول فقه» که آماده

چاپ هستند، بعلاوه ایشان در حدود بیست جلد از مجلدات لغت نامه دهخدا را تألیف و تنظیم کرده و بیش از ده مقاله علمی در مجله «مقالات و بررسی‌ها» منتشر کرده است.

۴ - میرزا محمد تقی معروف به آقا میرزا

۵ - حاج حسین آقا

مرحوم آقای فیض چهار داماد داشتند که تنها مرحوم حجة الاسلام والمسلمین حاج شیخ عباس مستقیم، از میان آنان در کسوت روحانیت بود.

تألیفات

از مرحوم فیض، آثار و نوشته‌های چندی به جای مانده است:

۱ - کتاب الفیض، در طهارت آب قلیل و عدم تنجیس متنجس که در تاریخ ۷ شعبان ۱۳۴۷، تألیف آن به پایان رسیده و در سالهای بعد، چاپ شده است.

۲ - حاشیه بر عروة الوثقی.

۳ - مناسک حج.

۴ - حاشیه وسیلة النجاة.

۵ - تفسیر

۶ - شرحی بر منظومة مرحوم سید بحر العلوم در فقه

۷ - ذخیره العباد.

وچند رساله دیگر^۱.

وفات ومدفن

در سال ۱۳۷۰ قمری در روز ۲۵ جمادی الاول، این مرد بزرگوار در حالی که به انجام فریضه مشغول بود و دستها را به سوی آسمان بلند کرده و عرض می‌کرد «إلهی غامِلِنَا بِفَضْلِكَ» مرغ روحش به سوی ملکوت اعلیٰ پرگشود و دیده از جهان فرو بست.

.....
۱ - در لغت نامه دهخدا از تألیفات ایشان حاشیه بر مکاسب و حاشیه بر کفایة الاصول نیز ذکر شده است.

در تشییع جنازه ایشان هزاران نفر در حالی که باران می بارید شرکت کرده و اکثراً می گریستند. و پس از تشییع، حضرت آیه الله العظمی بروجردی (متوفاً به سال ۱۳۸۰ هجری) برجسد ایشان نماز گذارده و در ایوان طلائی صحن عتیق قم مدفون گردند. و در بسیاری از شهرهای کشور برای ایشان مجلس فاتحه گذاشته شد، از جمله مجلسی در چهارم اسفند ۱۳۲۹ در مسجد شاه منعقد شد که نخست وزیر وقت سپهبد رزم آراء (که طبق نقل مجله آشفته ش ۴ سال ۳۴ توسط آیه الله کاشانی مهتدور الّدم شناخته شده بود در آن مجلس شرکت و به هنگام ورود، هدف تیریکی از اعضاء شجاع فدائیان اسلام (شهید خلیل طهماسبی) قرار گرفت و معدوم شد، و بدین ترتیب می توان گفت که مرحوم آیه الله فیض همانطور که در حال حیاتش برای مردم ایران منشأ فیض بود، وفاتش نیز فیض آثار بود.^۱

۱- در تهیه این شرح حال از کتابهای زیر و نیز اظهارات دو تن از فرزندان ایشان استفاده شده است:

- ۱- آثار الحجة ج ۱/۱۳۹ و ج ۲/۳۱۱
- ۲- علماء معاصرین ص ۲۸۸/۲۸۷
- ۳- گنجینه دانشمندان ج ۱/۳۴۱
- ۴- آئینه دانشوران ص ۳۵۲
- ۵- علمای بزرگ شیعه از کلینی تا خمینی ص ۳۹۷
- ۶- مؤلفین کتب چاپی ج ۵/۶۷۰
- ۷- لغت نامه دهخدا ج ۲۵/۳۶۵
- ۸- انجم فروزان ص ۱۳۸
- ۹- مجله آئین اسلام شماره ۷ سال ۴ ص ۷
- ۱۰- گنجینه آثار قم.
- ۱۱- قم و روحانیت.
- ۱۲- کتابشناسی آثار مربوط به قم
- ۱۳- رجال قم ص ۱۵۴

